

İrəvan müsəlman sakinli vilayət olmuşdur*

Oxuculara təqdim olunan "İrəvan müsəlman sakinli vilayət olmuşdur" kitabı (İbrahim Quliyev fars dilindən tərcümə etmişdir) Güney Azərbaycanın tanınmış tarixçisi, mərhum doktor Səməd Sərdariniyanın çoxsaylı əsərlərindən biridir. Müasir Güney Azərbaycan tarixşünaslığında az müəllif tapılar ki, onun kimi yorulmaq bilmədən faktları, mənbələri və arxiv sənədlərini tədqiq edərək, tarixi həqiqətləri üzə çıxarmaq sahəsində zəngin irs qoyub getmiş olsun. "Azərbaycan mədəni dünyada", "Təbriz əvvəlinci şəhəridir", "Təbrizin Mərkəzi qeybi", "Əli Müsyo", "Təbriz Universiteti", "Azərbaycan mətbuat tarixi", "Təbriz teatri", "Bağır xan Salari-Milli", "Molla Nəsrəddin Təbrizdə", "Arazın hər iki sahilində soyqırım", "Azərbaycan məşhurları" (3 cildde) əsərləri müəllifin elmi axtarışlarının və yaradıcılığının bir hissəsidir. Onun şəxsi arxivində daha yeddi kitab, onlarca sanballı elmi məqalə oxuculara təqdim olunacağı günün gözləyir.

XIX əsrin sonunda Daşnaksütyun partiyasının

yanarması və erməni qatillərinin bu partiya sıralarında cəmləşməsi dənizdən-dənizə böyük Ermənistan haqda xülyanı formalaşdırdı və onu müsəlmanlara qarşı mübarizədə ideoloji hədəfə çevirdi. Daşnaksütyun partiyasının yaranması ilə Qərbi Azərbaycan torpaqları, o cümlədən İrəvan və onun ətrafındakı bölgələr erməni əsarətinə düşdü.

Doktor Səməd Sərdariniyanın kitabını vərəqlədikcə son yüz ildən artıq bir müddətdə erməni

çəlladlarının azərbaycanlılara qarşı törətdikləri çoxsaylı qətlərin, talan və zorakılıqların geniş panoraması göz önündə canlanır. Müəllifin kitabındakı çoxsaylı tarixi faktlar bu gün İrəvanı özünə paytaxt etmiş ermənilərin tarixi keçmişini bilərəkdən təhrif edib saxtalaşdırmalarına tutarlı elmi cavabdır.

Doktor S.Sərdariniyanın kitabı 1999-cu ildə (1379) İranda fars dilində nəşr edilmişdir. İranda qondarma erməni soyqırımına aid onlarca yazı dərc olunduğu halda, ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri cinayətlərlə əlaqədar çıxan əsərləri barmaqla saymaq olar. Bu baxımdan, ictimaiyyətimizin diqqətinə təqdim edilən bu kitab xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Təbii ki, bizim oxucumuz əsərin hansı şəraitdə qələmə alındığını və hansı auditoriyaya ünvanlandığını nəzərə almalıdır. Eyni zamanda, qeyd etməliyik ki, əsərdə işlənən bəzi ifadələr və terminlərdə kiçik dəqiqləşdirmələr aparılmışdır.

Əkrəm Rəhimli (Bije)

(əvvəli 8, 9, 10, 11, 12, 13 və 16 iyul tarixli saylarımızda)

Bu islahatda məqsəd Qafqazda çarizmin mövqeyini möhkəmləndirmək idi. 1840-cı ildə çar hökuməti Qafqazla bağlı bir sıra qanunlar verdi. Həmin qanunlara əsasən, mübaşir idarəçilik üsulu ləğv edildi. Qafqaz iki məntəqəyə — Gürcüstan və mərkəzi Şamaxı şəhəri olmaqla Xəzərsahili əyalətlərə bölünürdü. Sabiq məmur-lar yerlərini rus məmurlarına verdilər.

"Türkmənçay" müqaviləsindən 10 il sonra çar Qafqaz vilayətini yoxlamaq üçün İrəvana gəldi. Əli Əkbər Bina yazır: "Hicri-qəməri tarixi ilə 1253-cü ildə Məhəmməd şahın başı Xorasanı Herat döyüşünə qarışmışdı. Bu vaxt şahna xəbər çatdı ki, I Nikolay "Gülüstan" və "Türkmənçay" müqavilələri əsasında Rusiyanın müstəmləkəsinə çevrilməsi Cənubi Qafqaz şəhərlərini görmək üçün ora gəlir.

Həmin vaxt Tehrandə idarəçilik məsələlərini Məhəmməd şah tərəfindən dövlətin səlahiyyətli şəxsi təyin edilmiş (mötəddövle) Fərhad Mirzə həyata keçirirdi. Şah Məshəddən mötəddövlənin (yəni Fərhad Mirzənin) yanına bir nəfər göndərərək ona belə bir tapşırıq verdi: "Təbriz əmiri-nizami Məhəmməd xan Zəngənəyə töhfələr və hədiyyələr göndərərək ona tapşır ki, vəliəhd Nəsrəddin Mirzənin başçılığı ilə bir heyət düzəldib imperatoru qarşılamaq üçün İrəvana yola düşsün və orada mənim adımdan imperatoru salamlasın".

Bu zaman vəliəhd Nəsrəddinin 8 yaşı vardı.

Təbriz əmiri-nizami töhfə və hədiyyələri aldıqdan sonra Məhəmməd şahın göstərişinə uyğun olaraq 1253-cü ilin rəcəb ayında vəliəhdə birgə İrəvana gəlib çıxdı. Bu səfərdə əmiri-nizam Məhəmməd xanın yol yoldaşları aşağıdakı şəxslər olmuşdur: Nizam-ül-üləma Hacı Molla Məhəmməd, Məhd Əliyanın qardaşı Etizadüddövlə Dullu, Məhəmməd şahın məktubunu, töhfə və hədiyyələri aparən Məhəmməd Tahir Qəzvini, Mirzə Məhəmməd Tağı Fərahani (sonralar baş əmir və baş nazir oldu), həkimbaş Mirzə Məhəmməd və tərcüməçilik edən Mirzə Əli Əkbər Təbrizi.

"Türkmənçay" müqaviləsi imzalandıqdan sonra illər boyu mühacirət davam etdi. Səid Nəfisi yazır: "Türkmənçay" müqaviləsi nəticəsində ölkədə sakitlik yaranmış, ən azı Qacarlar dövləti intəhasız dörd-sərlərdən azad olmuşdu. Müqavilənin icrası zamanı qarşıya çıxmış maneələr və ixtilafatlar sonradan aradan götürüldü. Məsələn, 17 il iki dövlət — İran və Rusiya arasında problem yaratmış didərginlər və qaçqınlar haqqındakı XIV maddə, nəhayət 1844-cü il iyun ayının 3-də (hicri-qəməri tarixi ilə 1260-cı ilin cəmədiül axır ayının 28-də) İranın baş naziri Hacı Mirzə Ağası və Rusiyanın səlahiyyətli nümayəndəsi A.Medem tərəfindən Tehrandə təfsir edilərək müqavilədəki ixtilafat aradan qaldırılması üçün aşağıdakı sənəd imzalandı: "Rusiya və İranın qonşu vilayətlərinin sakinlərinin bir-birinə mühacirətini zamanı baş verən intizamsızlığa və çoxüzlüliyə son qoymaq üçün müqavilə bağlanmış iki dövlətin nümayəndələri öz dövlətlərinin icazəsi və razılığı ilə aşağıdakı müqaviləni imzaladılar:

Birinci maddə — Bundan sonra hər iki dövlətin təbəələri öz dövlətlərinin buraxılış vəərəqəsi və mötəbər icazənaməsi olmadan bu ölkədən o biri ölkəyə keçə bilməzlər.

İkinci maddə — Hər kəs ki hər iki dövlətə tabe olsa və üçüncü dövlətin ərazisinə getsə, buraxılış vəərəqəsi olsa da saxlanacaq, onun bütün geyimi, silahı (yanında olandan başqa) daha yaxındakı sərhəd məntəqəsinin işçilərinə və yaxud da səlahiyyətli nümayəndəyə, vəzifəli şəxsə, öz dövlətinin konsulluna verilecək.

Üçüncü maddə — Hər iki dövlətin təbəəsinin mühacirət üçün öz dövlətdən icazə almaq barədəki ərizəsinə başqaları tərəfindən müdaxilə olmadan baxılacaq.

Dördüncü maddə — Əgər iki dövlətin kargüzarları aralarındakı dostluqdan istifadə edərək bir-birindən bir neçə ailə üçün buraxılış vəərəqəsi istəsələr və bu qanuna zidd olmasa, ondan imtina etməyəcəklər".

Bu müqavilədən sonra da bütün problemlər həll olunmadı. Arazın tayında yaşayan və rusların hakimiyyətinə dözməyən müsəlmanların İrana mühacirəti və ermənilərin İrandan Rusiya ərazisinə köçü davam etdi. Qarapapaqların şimaldan cənuba köçü də bu qəbildəndir. Hicri-qəməri tarixi ilə 1267-68-ci illərdə Rusiyanın səlahiyyətli nümayəndəsi tərəfindən İranın xarici işlər nazirinə göndərilmiş sənədlərdə Qarapapaq camaatının İrana köçü haqqında danışılır: "Hökmdara yaxın olan ləyaqətli və şərəfətli cənabın şəfqətli dostluq köməyinə ümidlə İrəvanın Göyçə torpağında məskunlaşmış Qarapapaq tayfasından bir neçə ailənin köçməsinə icazə məsələsi ilə bağlı məlumat gəlib çatdı. Dostsevin yüksək cəllalı cənabın o şərhinin tərcüməsindən anlaşıldı ki, şövkətli və cəllalı cənabın öz xidmətindən göndərdiyi məktubda canişinə aid bir sifarişnaməsi vardır. Bu barədə müəzzəməllah cənabın dostsevənə məktubu çatarsa, əlbəttə, o cənabla mehribanlıq izharı ilə razılılaşacaq, çünki məsələ onun ixtiyarında olduğu üçün zəhmət tələb etmir.

Yazıldı 1267-ci il zilhicce ayının 19-da.

Cəllalınıza və ləyaqətinizə dostların böyük hörmət izharı ilə..."

"Qarapapaq tayfasına məxsus bir neçə ailənin İrəvandan köçməsi barədə dövlət başçısı əlahəzrət padşahın göstərişi ilə dostsevin knyaz Zənovun diqqətinə bir xahiş çatdırıldı. Rus sərhəddçilərinin məlumatlarından aydın oldu ki, İrana gəlmək arzusunda olan və dövlət başçısının müəyyənləşdirdiyi bir neçə ailə qərarını dəyişib. Lakin öz qərarında ısrar edən və adları göndərilmiş siyahıda olan digər 17-yə yaxın ailə müəyyən olunaraq padşahın Rusiyaya müraciəti nəticəsində köçmək icazəsi aldı. O cənabın bu izn və icazəsindən rus dövlətinin müqavilənin şərtlərinə uyğun olaraq adları çəkilən şəxslərin qayıtmasının nə zaman və necə reallaşacağı aydın olur. Belə ki, erməni Yusif xan mühacirət üçün xahişnaməni Rusiya məmləkətinə çatdırmalıdır. Köçmək istəyən şəxs tələbnamə yazmalı və çar sarayından bu barədə göstəriş gəldikdən dərhal sonra İran dövlət başçısı iki dövlət arasında qayıdış yerini müəyyənləşdirməlidir.

3 şaban 1268-ci il".

"İrəvan, Aleksandropol, Naxçıvan, Hurbayzid bölgələrinin təşkilinə dair rus imperatorunun 1849-cu il tarixli fərmanı ilə İrəvan vilayəti meydana gəldi. Bu vilayət şimaldan Tiflis, şərqdən Yelizavetpol [Gəncə] vilayəti, qərbdən Türkiyə, cənubdan İran dövləti ilə həmsərhəd idi. Bu vilayətin ərazisi 27.830 kv.km, əhalisi 829.550 nəfər idi. İrəvan vilayətinin əhalisi taxılçılıq, heyvandarlıq, ipəkqurdu yetişdirmək, tütünçülük, üzümçülük... məşğul idi. Vilayətdə hərbi inzibati işlər hərbi komandantlığın nəzarəti altında idi. O, hərbi məsələlərdə hərbi nazirə tabe idi. Vilayət işlərində isə Qafqaz canişininin göstərişlərinə yerinə yetirirdi. 1879-cu il oktyabrın birində İrəvan vilayətində şəhər şuraları təsis olundu".

Qafqaz ölkələrinin o zamankı bölgüsü barədə Seyid Həsən Tağızadə yazır: "Nəhəng Rusiyanın bir əyaləti olan Qafqazın mərkəzi hökuməti Gürcüstanın paytaxtı Tiflis şəhəri idi. Çar sarayının səlahiyyətli nümayəndəsi, rusların öz sözü ilə desək, "namestnik" adlanan hakim və baş rus general-qubernatorunun qərargahı Tiflis şəhərində yerləşirdi. Gürcüstan, Bakı, İrəvan və digər bir neçə əyalət general-qubernatora tabe idi. Yuxarıda qeyd etdiyimiz əyalətlər "quberniya" adlanırdı və onların da başında "qubernator" adlanan vali dayanırdı. O, Osmanlı əyalətlərindəki vilayət valisinə bərabər idi (İrəvan əyalət qubernatoru kimi). Hər vilayət bir neçə nisbətən böyük vilayət bölünürdü ki, rusca buna "uyezd" deyilirdi. O, Osmanlı vilayətinin bölgüsündəki "sancağ" a bənzəyirdi. Osmanlıların "mütəşerrof" una bənzəyən "uyezd" hakimi-nə "naçalnik" deyilirdi.

Məsələn, İrəvanın əyalət vilayətlərindən biri (uyezd) Naxçıvan idi. O, İrəvan valisinə tabe idi və mərkəzi adı çəkilən Naxçıvan şəhəri idi. Hər vilayət və yaxud "uyezd" də "uçastka" adlanan (Osmanlı dövlətindəki qəzaya bənzər) kiçik vilayətə bölünürdü və

onun da başında "pristav" dayanırdı (osmanlıların qaim-məqamı kimi). Naxçıvan böyük vilayətinə tabe olan kiçik vilayətlərdən biri Araz çayının yaxınlığında, Ələmdar və Gər-Gər nahiyəsi ilə üzbuəzdə yerləşən Ordubad qəşəbəsi idi ki, təxminən Mərand və yaxud Şəbüstər boyda olardı.

Kiçik vilayətlər və yaxud "uçastka"lar da bölüklərə bölünürdü ki, hər bölüyə və ya mahala da "çast" deyirdilər. Kəndlərin bir hissəsini əhatə edən bölük bütövlükdə "uçastka"ya tabe idi. "Çast" Osmanlı vilayətinin bölgüsündəki nahiyəyə oxşayırdı və hər "çast"ın rəhbərliyində "qlavar" dayanırdı ki, bu da Osmanlıdakı müdirə bərabər idi. Məsələn, erməni olan İklis (Əkvalis) bölüyündə yüksək və aşağı təbəqə var idi və hər biri "qlavar" adlı hakimə malik olan "dəstə"nin bölüyü Ordubada tabe idi. Hər nahiyə də kəndləri əhatə edirdi. Məsələn, ondan iyirmiyyə qədər kəndin kəndxudasına "katta" deyirdilər və Dəstə nahiyəsinin kəndlərindən biri olan Vənənd kəndi atamın doğulduğu yer idi".

İrəvan Nəsrəddin şah dövründə

Hicri-qəməri tarixi ilə 1265-ci ildə, Nəsrəddin şahın hakimiyyətinin ikinci ilində II Aleksandr Qafqazdakı işləri qaydaya salmaq üçün İrəvana gəlir. Mirzə Tağıxanın məsləhəti ilə şah baş adyutant Əziz xana tapşırıq verir ki, İrəvana gedib Qacarlar dövlətinin hədiyyələrini II Aleksandra çatdırsınlar. Etimadüs-səltənət Məhəmməd Həsən xan bununla bağlı yazır: "...İlin əsas hadisəsindən biri də rus dövlətinin həzrət vəliəhdinin qarşılınması üçün baş adyutant Əziz xanın İrəvana gətməsidir. O günlərdə rus dövlətinin vəliəhdi, mərhum Nikolayın oğlu və hal-hazırda imperator olan əlahəzrət II Aleksandr Qafqazda və Gürcüstanda qayda-qanun yaratmaq üçün İrəvana gəlmişdi. Məlum olduğu kimi, bu iki dövlət arasında bir zaman müharibələr getmişdi. Ordu əmiri Səvabddin Mirzə Tağı xan sonralar ordunun baş komandanı vəzifəsinə təyin edilmişdi. Baş adyutant Əziz xana şah sarayından göstəriş gəlirdi ki, əbədi dostluq nümunəsi olaraq qiymətli daş-qaşlarla və almaslarla bəzədilmiş bir portret və asiman rəngli həmayil həzrət vəliəhdə hədiyyə aparılsın. Dövlət səfirini birinci müavinini, ordu xəzinədarı İsmayıl xan ordu əmirinin Gürcüstan general-qubernatoru üçün nəzərdə tutduğu hədiyyələri dəvələrə yüklədi. Əziz xan şah sarayından Zəncana gəldi, bir neçə gün orada molla Məhəmməd Əlinin dəstəsi ilə mübarizə apardı. Sonra Araz çayının sahilinə endi və rus sərhəddçiləri tərəfindən ona yüksək qonaqpərvərlik göstərildi, onu qəbul etmək üçün hər cür şərait yaradıldı. Oradan isə vəliəhdin gəlməsinə səkkiz gün qalmış İrəvana yola düşdü və gəlib həmin vilayətə çatdı. Sabahısı gün səfirliyin birinci müavinini İsmayıl xan Tiflisə yolladı. O, ordu əmirinin hədiyyələrini Gürcüstan general-qubernatoruna çatdırıb, altı gündən sonra geri qayıtdı. Səkkizinci gün Əziz xan vəliəhdə görüşdü. O, İrəvana gəlib çatandan iki saat sonra eşik ağasını və xüsusi adyutantını faytonla Əziz xanın yanına göndərdi. Əziz xan səfirliyin eməkdaşları ilə birgə çarın hüzuruna gəlib, həmayili və Humayunun portretini ona təhvil verdi. Əlahəzrət şahənşahın səmimi dostluq, ittifaq tərəfdarı olduğunu bildirdi. Vəliəhd hədiyyələri qəbul edib, əvəzində Əziz xana və səfirliyin hər bir eməkdaşına xüsusi iltifat göstərib, onlara qiymətli hədiyyələr verdi. Vəliəhd cavabında onun da böyük məhəbbət və minnətdarlığının şahənşaha çatdırılmasını istədi.

Hicri-qəməri tarixi ilə 1291-ci ildə (miladi tarixi ilə 1875-ci ildə) vəliəhd Müzəfərəddin Mirzə də Xudafərinde İrəvan hakimi ilə görüşdü. Təbrizdən göndərilmiş aşağıdakı teleqraf xəbərində də İrəvan hakiminin öz heyəti ilə birgə Xudafərinde vəliəhd (Müzəfərəddin Mirzə) görüşündən danışılır: "Təbriz... Ordu qəzetində cənab sahibdivanın yazdığına görə, ayın 17-də [zilqəddə] Xudafərinə körpüsündə İrəvan hakimi Rusiyanın 8 nəfər hörmətli mənəb sahibi ilə birgə İranın ali dövlət nümayəndəsi — zamanın vəliəhdi ilə görüşmüşdür... Onlar üç gün həmin yerə qalaraq əlahəzrətin qonağı olublar".

Bu illərin diqqətçəkən hadisələrindən

dən biri də Nəsrəddin şahın Avropa səfəri zamanı (hicri-qəməri 1306-cı ilin şaban ayının 12-dən 1307-ci ilin səfər ayının 24-nə qədər) İrəvandan keçməsidir. Şah öz "Səfərnəmə"sində bu vilayəti görməsini belə təsvir edir: "Culfada aşağıdakı şəxslər şahla görüşə gəlmişdi: İrəvan hakimi general Litvinan Şalikov, İrəvan jandarməriyası Burşakov, Fon Derton polkovnik və İrəvan əyalətinin mühəndisbaşısı digər çoxlu sayda böyük sahibmənsəblər...

Bundan əlavə, Ordubad üləmaları da şahın hüzuruna gəlmişdilər: Vaiz Hacı Mirmufid, tayfa başçısı Hacı Mirhaşım, müderris Ağa Mir Yəhya, Ağa Mir Yusif, nəccar Ağa Mirsadiq və digər rəhbər şəxslər...

Ramazın ayının 12-si, bazar ertəsi günü:

Bu gün gərək İrəvana gedim, səhər yuxudan qalxıb geyinməliyəm. Bir saat yarım keçəndən sonra atlara minmək üçün bayıra çıxdıq..."

Burada müsəlmanların vəziyyəti barədə qısaca danışmaq lazım gəlir. Təəssübkeş və həyəcanlı üləmalar təsəvvürəgəlməz dərəcədə İrana, şahna və İran həyatına meyilli idilər. Bütün bunlar son dərəcə təəccüblü görünürdü. Onlar ruslara o qədər nifrət edirdilər ki, əgər deyilsəydi ki, bu kənddəki bütün rusları qırın, dərhal qırdılar. Heç kəsdən qorxuları yox idi. Kazaklar onları döydürdülər, qarşısını aldıq. Onlar kömək yəsələr də, başları partlasa da, torpaq yəsələr də, heç nə vəclərinə deyildi. Camaat aşurə günündəki kimi heç nəyə məhəl qoymur, heç bir yaranın qeydində qalmırdı. Xülasə, vəziyyətləri o qədər əcaib idi ki, yazmaq mümkün deyil.

Nəhayət, atı sürdük, üç fərsəng gedib Sədərək çapaxanasına çatdıq. Burada atları əvəz edərək təzədən yola düşdük. Dəvəliyə çatıb orada nahar elədik. Dəvəli müsəlmanları da başqalarının gördükləri işləri görürdü. Bundan əlavə, Dəvəli Ağrı dağla üzbuəzdə yerləşir. Ağrı dağın qərribə əzəməti var. Uzaqdan onun ətrafına qədər düzənlikdir. Bu düzənliyin ortasında xudavəndi-ələm başı asimana çatan iki dağ xələq edib. Onlardan biri hündür, digəri kiçikdir. Birinin adı böyük Ağrı dağ, o birisinin kiçik Ağrı dağdır. Bu dağların hər ikisi Arazın o biri tayındadır. Böyük Ağrı dağ çox uca və yüksəkdir, kiçik Ağrı dağ isə bir o qədər də hündür deyil, amma çox xoşagələm və konusvarı görkəmi var. Başdan ayağa qara bürünüb. Bu iki dağın arasında boyundakı xala bənzəyən bir dərə var. Bu tərəfdən və o biri tərəfdən yüksələn, qara bürünmüş bu iki dağ ana və övlada bənzəyir. Böyük dağ ana, kiçik dağ övladdır. Böyük və kiçik Ağrı dağ üç dövlətin — Rusiya, İran, Osmanlının sərhədində yerləşir və hər üç dövlətin səlahiyyətindədir. Hər üç dövlətin təbəələrinin mal-qarası və özləri bu yerlərdə gəzib dolaşır. Kiçik Ağrının xeyli hissəsi İrana məxsusdur. Tehranın 10 fərsəngliyində yerləşən məşhur Dəməvənd dağı böyük Ağrıya oxşayır və biri Tehrandə, biri isə burada olmaqla onlar iki qardaş təəssüratı yaradır. Çox qərribədir ki, bu böyüklükdə iki dağın ətəyində su və çeşmə çox azdır. Ətrafi çox qurudur, böyük Ağrının ətəyində, qarların altında Ağa Xork adlı ruslara məxsus bir kənd var. Ora Hacı İbrahim Xəlilin oğlu Yusifin mülküdür. 25-dən artıq evi olmaz və cəmi bir çeşməsi var. Kiçik Ağrı dağının ətəyində məşhur Sərdar bulağı var.

Nahar yeyib Dəvalinin keçdikdən sonra böyük və gilli bir çay qarşımıza çıxdı. Onun adı Vədi çaydır. Vədi çayı Vədidəbasar adlı böyük bir mahalı su ilə təmin edir. Vədidəbasar sözü də elə bu çayın adından götürülmüşdür. Vədi çayın sağ tərəfdə Arıca adlanan dağlardan axıb gəlir... Bu dağlarda bol qar olur. İndi aprel ayı olmasına baxmayaraq, qar hələ ərimeyib, elə bil təzəcə yağıb. On yuva gəldəndən sonra bir kəndi keçib Qəməri bölüyünə çatdıq. Bu bölüklərin suyu Ağrı dağdan gəlir. Burada Məhəmmədqulu xanın (onun babası Ağa Məhəmməd xan dövründə hakim və tanınmış şəxs olmuş Mirməhəmməd xan Ziyadlı Qacar, atası Hüseynqulu xan Sərdar idi) nəvəsi Məhcəli xanın oğlu, Qəmərlidə də böyük mülk sahibi olan Abbasqulu xan İrəvanı görüşə gəlmiş adamlar arasında idi.

(davamı növbəti saylarımızda)

* İxtisarla çap olunur—Red.